

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У ЗВИЧАЯХ ТА ОБРЯДАХ НА РУСІ В X – XIII СТОЛІТТЯХ

Про історію вивчення використання глиняних виробів у звичаєвості населення доби Русі (за писемними джерелами та публікаціями вчених).

Ключові слова: глиняні вироби, гончарі, звичаї, обряди, обєріг, ворожіння.

Народні уявлення про глиняний посуд, його міфо-ритуальні функції та місце в світоглядній системі давнього населення яскраво відображені в численних міфах і легендах про те, що боги не тільки виліпили перших людей із глини, але й виступали творцями глиняного посуду, який широко використовувався в магічно-ритуальній практиці аж до середини XX століття, був невід'ємним елементом родинної та календарної обрядовості українців¹.

За свідченнями писемних джерел відомо, що серед населення доби Русі була досить розвинута "система" язичницьких вірувань та звичаїв. Про це згадував етнограф Є.Аннічков. Він звернув увагу на літописне повідомлення "Слова нькогого Христолюбца" (XII століття), в якому автор так характеризував вірування своїх сучасників: *"И въроуютъ въ Пероуна, и въ Хьрса, и в ... Макошь, и въ вилы, их же числомъ тридесяте сестрениць, глаголють оканънии невъгласи, и имять богинями, и тако кладоутъ им требы и короваи имь молять – коуры ръжють, огневи молять же ся, ... едва же боудеть оу кого пирь, тога кладут в ведра и в чаше и пють, веселящеяся о идолеах своих"*². Слід відзначити, що вищезазначене джерело, напевно, свідчило про звичай задобрювати Богів продуктами харчування, які їм ставили в жертвовному посуді.

У "Повісті врем'яних літ" написано, що в кінці X – на початку XI століття серед божеств важливе місце у житті жителів Русі займав Бог війни, грому й блискавки – Перун³. Саме про обряд поклоніння Перуну, який проводили "руські купці", приїжджаючи на "торжище", писав український сходознавець і дослідник язичництва О.Ковалевський, посилаючись на Ахмеда Ібн Фадлана. Перш ніж розпочати торгівлю, купці у відведеному місці ставили ідолів і приносили їм хліб, м'ясо, молоко, алкогольні напої у жертвовному посуді, щоб забезпечити собі гарний "торг"⁴. Археолог І.Хойновський, посилаючись на писемні та археологічні джерела, зазначав, що м'ясо, борошно, хліб приносили в "мисках", а мед в "глеках"⁵.

Язичницькі обряди на Русі досліджував історик та археолог Б.Рибаков. Він писав про звичаї та обряди, які були поширені серед населення Русі, показав різні аспекти їх побутування не лише в часи язичництва, але й після прийняття християнства⁶.

Спираючись на дані писемних джерел, Б.Рибаков⁷ і К.Рахно⁸ писали про участь давньоруських гончарів у жертвоприношеннях Перунові. Вони посилались на свідчення Новгородського III літопису про гончаря з новгородського села Підьби, колишнього язичника, який зустрівся з Перуном дорогою на "торг"⁹. За твердженнями керамолога О.Пошивайла, дорогою на ярмарок відбувалася зустріч українських гончарів з упирями та святими¹⁰. У вищезгаданому літописному повідомленні йдеться про розмову гончаря зі скинутим Перуном на березі річки Волхов, який "кормив і поїв" свого ідола із жертвовного посуду: *"Иде пидьблянинь рано на рьку, хотя горнеци везти въ городъ, оли Перунъ приплы къ берви, и отрину и шестомъ": – "Ты, – рече, – Перунище, досити еси ель и пиль, а нинъча попливи прочь"*¹¹. Археолог К.Мироненко повідомляв про полтавських гончарів XI – XIII століть, які у якості тавра-оберегу посуду використовували "громовий знак" Перуна¹². Цю думку поділяв К.Рахно, який стверджував, що "знак Перуна" у вигляді колеса з шістьма спицями на дні посуду гончарі

застосовували як оберіг"¹³. У працях окремих дослідників також засвідчено використання глиняного посуду в обряді "викликання дощу" у слов'ян-язичників. Зокрема, про нього писала Т.Лепеха: "...*вибирали найвродливішу у селищі дівчину – наречену Перуна, роздягали її, прикрашали живими квітами і з ритуальними піснями водили по селищу, біля кожної садиби її або обливали водою, або лили воду під ноги, що й символізувало дощ, який приносить багатий урожай і достаток у домі. Головний "волхв" давав їй у руки глиняну чашу із свяченою водою, набраною з дев'яти криниць Перунового гаю, якою вона збризкувала присутніх"*¹⁴. На жаль, авторка публікації не вказала джерело цієї інформації, тому важко спростувати чи підтвердити існування цього обряду у слов'ян-язичників. Хоча роль глиняного посуду в магійній практиці викликання дощу, зокрема вкидання його в колодязь, добре відома з етнографічних джерел і висвітлена в працях О.Пошивайла¹⁵ та І.Пошивайла¹⁶, проте немає жодних писемних згадок про існування такого обряду з використанням глиняного посуду на Русі, хоча археологами зафіксовані знахідки глиняного посуду на дні давньоруських колодязів¹⁷. І.Готун та В.Козюба стверджували, що виявлені "глики" на дні колодязів з прив'язаною до вух посудини мотузкою могли використовуватися для опускання молочних продуктів для охолодження у джерельній воді¹⁸. Такий спосіб застосування посуду має етнографічні аналоги¹⁹. Населення Русі поклонялося озерам, річкам, колодязям, криницям, приносило їм в жертви. На честь водяних сил відбувалися свята та проводилися обряди²⁰. Можна припустити можливість жертвоприношення водяним силам посуду з їжею, щоб захистити лани від посухи, що й відображалось в обряді "викликання дощу". Але це тільки здогади дослідників, які не підтверджені писемними джерелами.

Основні релігійні свята на Русі були пов'язані з річним календарним циклом. Б.Рибаков наголошував, що до атрибутів "священнодійства чародіїв" входили, "чара", "миска", "глек" та "горщик", оздоблені орнаментом, пояснював, що в магійних діях, спрямованих на забезпечення родючості землі, зокрема при поклонінні богині Макоші, населенням доби Русі, найчастіше застосовувалася "чара" – глибока глиняна посудина, наповнена водою і орнаментована хвилеподібними чи прямими лініями або нігтьовим заглибленням²¹. Оскільки окрім оздоблювальної функції в архаїчних суспільствах більшість зображень на глиняні вироби наносили з ритуальною метою, вони символізували певні явища, зміст яких іноді дуже складно розшифрувати. Дослідники такого декору на посудинах різних археологічних культур тлумачать їх по-різному. Зокрема, поширений орнамент на глиняних посудинах доби Русі з прямих концентричних, хвилеподібних ліній та нігтьових заглиблень Б.Рибаков трактує як символ води, землі, неба, зерна²². На думку Л.Васильєва, "хвиляста обігаюча спіраль є символом небесного руху"²³. А.Щербань зазначав, що хвилясті лінії могли означати не тільки воду, а в окремих випадках змію, яка обожнювалася багатьма давніми народами²⁴. Е.Симонович зауважив, що посуд з такими знаками повинен був не тільки забезпечувати родючість ґрунтів, високі врожаї, а й охороняти воду та їжу, оберігати людину від хвороби, захищати житло від нечистої сили та забезпечувати достаток у домі²⁵. З трактуванням вищезазначеної символіки погоджувався й Д.Козак, який зазначав, що ці елементи орнаменту на посуді передають ідеї, пов'язані з господарським добробутом людини. Він писав про взаємозв'язок орнаменту у вигляді хвилі та зигзагу з блискавкою, вогнем, водою – силами, що сприяють родючості²⁶. Я.Боровський підтримував думку Б.Рибакова про те, що хвилястий орнамент на глиняних посудинах X – XIII століть символізував воду і наносився найчастіше під вінцем посуду, до рівня наливання рідини. Такий орнамент міг символізувати побажання "наповненості", а суцільний орнамент у вигляді прямих ліній виконував охоронну функцію²⁷.

Б.Рибаков стверджував, що давньоруські гончарі за допомогою орнаменту на глиняному посуді позначали календарну символіку. Він пояснював, що посудина, оздоблена 12-ма ритованими лініями чи заглибленнями означала дванадцять місяців року, 9-ма – дев'ять місяців, 3-ма – один із сезонів²⁸. Характеризуючи елементи орнаменту, Б.Рибаков, не пояснив, яка роль відводилася посудинам, прикрашеним різною кількістю орнаментів, оскільки на виробах X – XI століть їх кількість доходила до 20, а іноді й більше. Поглиблений аналіз вчений надав лише елементам декору, яким оздоблювались глиняні посудини черняхівської культури²⁹. В іншому випадку, дослідник писав про кількість нанесених на посудинах орнаментів, у вигляді 12-ти та 9-ти ритованих ліній, які використовували під час ворожінь. Він стверджував, що

глиняна "миска", наповнена водою і декорована 12-ма малюнками, виступала засобом для знищення злих сил, застосовувалася у новорічних гаданнях на майбутній врожай. Для ворожіння "на щасливе заміжжя", на думку Б.Рибакова, бралася посудина оздоблена дев'ятьма орнаментами, оскільки вчений вважав, що цифра 9 символізувала число місяців вагітності жінки. На підставі етнографічних джерел дослідник стверджував, що під час ворожіння найефективнішим було використання глиняної посудини, яка мала три вуха, наявність яких обумовлювалася не практичним, а сакральним значенням³⁰. Варто зауважити, що серед археологічних матеріалів X – XIII століття хоча й зустрічаються посудини з трьома вухами, які кріпляться до опука й боків виробу, проте важко сказати чи використовувались вони для проведення саме обрядів на Русі.

Про символічне значення води в посудині писав лексикограф, дослідник язичницьких культів І.Срезневський. Він повідомляв, що в писемних джерелах вислів "чаровать тайными словесами" прирівнювався до поняття "волховать водою", тобто "чарувати над посудиною з водою"³¹. Це підтверджують і дані етнографії, коли під час гадань основним атрибутом чаклунки часто виступав посуд з водою, оскільки на думку дослідників вода виступала або "засобом знищення злих ворожих сил, або ж проміжною ланкою у цьому процесі"³². І.Пошивайло пояснював, що чаклування над "горщиком" із зіллям було відоме давнім слов'янам³³. З утвердженням християнства стародавні заклинання, заговори та інші ритуальні дії були замінені на молитву та церковні обряди, що виконували ті ж самі функції, що їх практикували жерці, волхви, шамани, чаклуни, відьми. Про це писав М.Брайчевський, який відзначив ченця Агапіта, що жив наприкінці XI – в першій половині XII століття, котрий в "гърнци" варив "зеліе" та зціляв ним хворих³⁴. Про варіння "зелія" в "гърнци", зокрема, зазначено в "Уставъе Студійском" (XII століття): *"Да варять сочива же и зелія, пьрьве оубо едино само, по сем въ единь гьръньць обоє да вьлияжть"*³⁵.

Деякі дані про застосування глиняного посуду у звичаях слов'ян, пов'язаних з початком польових робіт, містить монографія "Походження слов'ян". Її автори В.Баран, Д.Козак, Р.Терпиловський писали, що з початком польових робіт, на свято Масниці, на глиняних сковородах могли випікати обрядові млинці. Вчені описали посудини X століття, на дні яких знаходяться вдавлення у вигляді хреста, який залишав слід на млинці при його випіканні. Вони вважали, що приготовлена у таких посудинах їжа набувала магічної сили. Зі святами зустрічі весни вони пов'язували і виготовлення глиняних писанок, які за релігійними уявленнями населення доби Русі були символом родючості. Крім того, їх виготовлення пов'язували з дохристиянським звичаєм зустрічі весни³⁶. Такої думки дотримувались також Я.Боровський³⁷ та О.Моця³⁸. Крім того, дослідники згадують про поширення у добу Русі пустотілих писанок, всередині яких знаходилася глиняна кулька, яка виконувала роль оберегу³⁹. За етнографічними даними їх називають глиняними брязкальцями-"хихичками", яким надавали магічного значення. Ці кулькоподібні предмети, під час струшування видавали звуки, що нібито відлякували злі сили від дитини⁴⁰. За свідченнями археологів їх часто знаходять у дитячих похованнях X – XI століття⁴¹.

Про обряд, пов'язаний з культом землеробських божеств Роду й Рожаниць, який на початку X століття символізував завершення аграрного циклу і супроводжував збирання врожаю, писав російський сходознавець О.Новосельцев. Посилаючись на літописні джерела, він зазначав, що під час збирання врожаю, відбувалися масові гуляння, які супроводжувалися танцями "над бочками і корчагами" із "чарами", наповненими хмільними напоями⁴². Таке дійство описане в "Ізборнику до 1300 г.", який процитував І.Срезневський: *"Вы же, оставльшии мя ... и готовающии трапезу родоу и рожаницамъ, наполпльняюще бьсом черпала"*. Дослідник писав, що в даному джерелі йдеться про "кругову чару" з ритуальним напоєм, яку передавали по колу, а потім "волхв" або "чарівник" промовляв над нею заклинання⁴³. Про чашу з ритуальним напоєм писав О.Ковалевський, наводячи повідомлення арабського мандрівника Ібн-Фаблана про приречену на спалення разом зі своїм господарем молоду рабиню, яка танцювала з "чарою" хмільного меду⁴⁴.

У публікаціях вчених дуже мало згадок про застосування глиняного посуду у весільній обрядовості. Н.Пушкарьова, посилаючись на "Слово Григорія. Про ідолопоклонство", зазначала, що у IX – на початку X століття під час весільних обрядів особливе значення надавалося

воді та посудинам: *"А се поганськи творять: водять невесту на воду, даюче замужь, и чашу пьютъ бесом и кольца мечуть в воду и поясы"*⁴⁵. Автори "Етнографії східних слов'ян" пояснювали, що на Русі обрядовою їжею, як на весіллях, так і під час поховань, була каша, зварена із вівса, проса, гречки в горщикоподібній посудині⁴⁶. М.Сумцов, посилаючись на "Воскресенський літопис" (XIII ст.), писав про весілля князя Олександра в 1239 році, який після одруження пригощав присутніх кашею⁴⁷. Б.Рибаків вважав, що каша могла варитися лише в "горщику", оскільки ритуальна посудина для приготування такої страви в уявленнях населення Русі виступала магічним засобом забезпечення благополуччя в родині⁴⁸. Оскільки глиняний посуд археологи знаходять також у княжих похованнях, це дає підстави вважати, що його використовували у звичаях та обрядах представники заможної частини населення⁴⁹.

Розбивання горщика з ритуальною кашею під час хрещення новонародженого у східних слов'ян згадували Д.Зеленін та І.Пошивайло. Як пояснювали вчені, такий обряд у слов'ян міг символізувати оновлення життя⁵⁰. Звичай "святкування каші" та розбивання горщика з нею відомі з етнографічних джерел, однак дослідники по-різному тлумачать це дійство має. Одні зазначають, що це було чародійство, інші – форма жертвоприношення⁵¹. Опис обряду биття посуду на весіллі подає І.Пошивайло: *"Під час княжого вінчання на Русі священник також давав молодому чашу з вином, той пив з неї і передавав своїй нареченій, а та, причастившись, повертала посудину з напоєм йому. Так пили тричі, до дна. Потім князь кидав посудину під ноги, разом з дружиною топтав її"*⁵². Розбивання горщика дослідники тлумачать по-різному. Н.Пушкарьова стверджувала що на Русі посуд били "на щастя", а в середині XV століття цей обряд набув іншого змісту – боротьбу за пріоритет в родині⁵³. В XVII – на початку XX століття розбивання глиняних "келиків" та горщиків на весіллі дослідники пов'язували із цнотливістю нареченої або з побажанням щастя молодим⁵⁴.

Найкраще досліджено використання глиняного посуду в поховальній обрядовості. Крім посилань на археологічні знахідки, вчені широко залучають писемні джерела. Зокрема, в їх публікаціях часто фігурує повідомлення "Повісті врем'яних літ", в якому зазначено, що після спалення померлого *"събъравъше кости, вложашу в судину малу..."*⁵⁵. Це джерело крім Б.Рибаків використали І.Срезневський, М.Каргер, О.Моця, І.Пошивайло⁵⁶. Подібний обряд згадував О.Ковалевський посилаючись на повідомлення Іегуду Гадасі із Тмутаракані, про поховальний обряд на Русі в XII столітті *"... и когда кто-нибудь умрет, сжигают его вместе с его праздничными одеждами... и берут пепел этого мертвица и кладут в серебряные, золотые сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают этот сосуд"*⁵⁷.

М.Каргер звернув увагу на те, що в курганах X – XII століть досить часто знаходять глиняний посуд біля померлих, як бідних, так і заможних. Він описав князівське поховання X століття в Чернігові та поховання кінця XI століття, знайдене під час розкопок Десятинної церкви в Києві, де серед дорогих речей виявлено й глиняні "горщики"⁵⁸. Писемні джерела стверджують, що глиняний посуд був також обов'язковим елементом поминальних тризн. На свято "русалії", коли поминали померлих предків, він ставився з ритуальною їжею на могилу для задобрення духів⁵⁹.

Я.Боровський та В.Сєдов стверджували, що уламки битого посуду, які знаходять у похованнях, є залишками поминальних тризн⁶⁰. На думку Я.Боровського, розбивання горщиків по закінченні "тризни" здійснювалося для того, щоб домашня власність продовжувала належати своєму господарю⁶¹. Подібне явище засвідчене етнографами в окремих населених пунктах України⁶². О.Моця велику кількість черепків посуду у похованнях розглядав також, як сліди поминальних "тризн, пов'язуючи їх з обрядом його "биття". Такі знахідки зафіксовані дослідником у понад 440 насипах і більш ніж у 760 могилах⁶³. На думку М.Сумцова, в давні часи посуд розбивали на знак завершення жертвоприношення: *"посудини, що послужили богам, уже не могли служити людям"*⁶⁴.

Привертає увагу повідомлення дослідника слов'янської писемності В.Чудінова, який писав, що в Гніздовському кургані зафіксовано залишки чоловічого і жіночого трупоспалення з розкиданими черепками глиняної корчаги X століття. За твердженням вченого її було навмисно розбито під час поховання небіжчиків. Після склеювання корчаги дослідник виявив на ній напис, який свідчив про належність посудини померлому. Це наштотувало його на думку, що в кургані був похований власник корчаги "русин-купець" на ім'я "Горун", оскільки серед поховального інвентарю були знайдені ваги⁶⁵.

Окрім корчаг, горщиків, які були обов'язковим поховальним атрибутом, у могилах часто знаходять миски, глеки, чашки, зрідка іграшки та писанки. У більшості випадків посуд знаходився у ногах, рідше в головах покійника, в поодиноких випадках біля правої або лівої руки⁶⁶. М.Чмихов зазначав, що велике значення мало розташування основних атрибутів поховальної обрядовості. Зокрема він писав про південну й північну орієнтацію посуду в курганних похованнях, що, на його думку, могло зумовлюватися віруванням у те, що *"посудини в похованнях слугували своєрідним орієнтиром душ померлих до країни мертвих"*⁶⁷.

Частина вчених дотримується думки про існування на Русі звичаю надавати захисної магічної функції новій посудині, обварюючи її в розчині борошна, символізувало достаток. Про це писали М.Воєводський⁶⁸, О.Бобринський⁶⁹. Окрім того, останній стверджував, що обварену посудину пов'язували з уявлення про її "плодючість", вважаючи, що в чорному "глечики" збирається більше сметани, а в "горщику" – каші⁷⁰. На нашу думку, обварювання посуду на Русі могли здійснювати для надання йому міцності та водостійкості про що свідчать результати проведених нами експериментальних досліджень.

¹ Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 34 – 37; Пошивайло І.В. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне, 2000. – С. 128 – 129.

² Анничков Е. Язычество и Древняя Русь. // Записки историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. Часть СХVII. – СПб., 1914. – С. 374.

³ Повесть временных лет. Ч. 2. Под редакцией В.П.Андреяновой-Перетц. – М.-Л., 1950. – С. 324 – 325.

⁴ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. Статьи переводы и комментарии. – Харьков, 1956. – С. 142 – 143, 262 – 263.

⁵ Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Вып. 1. – К., 1896. – С. 104.

⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1994. – С. 274, 323 – 328; його ж Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 75, 76, 83, 165, 171 – 177, 223, 252 – 253.

⁷ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 252 – 253.

⁸ Рахно К. Гончар – Перунів жрець // Керамологічний журнал. – 2002. – № 3. – С. 18 – 19.

⁹ Повесть временных лет. Ч. 2. – С. 344.

¹⁰ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 34 – 37.

¹¹ Повесть временных лет. Ч. 2. – С. 344.

¹² Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // Археологічний Літопис Лівобережної України. – 1998. – № 1 – 2. – С. 66 – 70.

¹³ Рахно К. Вказ. праця. – С. 18 – 19.

¹⁴ Лепеха Т.В. Українознавство. Навч. посібник. – К., 2005. – С. 95 – 96.

¹⁵ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 285 – 290.

¹⁶ Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 254, 258.

¹⁷ Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1995 р. // НА ІА НАНУ. – 1995. – № 9. – С.137.

¹⁸ Готун І.А., Козюба В.К. Структура і забудова селищ // Село Київської Русі. – К., 2003. – С. 180.

¹⁹ Данилюк А.Г. Українська хата. – К., 1991. – С. 89.

²⁰ Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 10.

²¹ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 164 – 194, 203.

²² Там само. – С. 164 – 194.

²³ Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. – М., 1970. – С. 40.

²⁴ Щербань А.Л. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами). – К., 2007. – С. 116.

²⁵ Симонович Э. А. Орнаментація черняховской керамики // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1964. – № 116. – С. 334.

²⁶ Козак Д.Н. Духовна культура давніх слов'ян // Історія української культури. Т. 1– К., 2001. – С. 643.

²⁷ Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992 – С. 108.

- 28 Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 170 – 177.
- 29 Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1994. – С. 192 – 203; його ж Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 164 – 194.
- 30 Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 176 – 177.
- 31 Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Т. 2. – М., 1989. – С. 516.
- 32 Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 282 – 284.
- 33 Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 264.
- 34 Брайчевський М.Ю. Духовна культура давніх слов'ян // Історія української культури. Т. 1. – К., 2001. – С. 813 – 814.
- 35 Срезневский И.И. Вказ. праця. Т. 1. – С. 617.
- 36 Баран, В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991. – С. 124.
- 37 Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 111.
- 38 Моця А.П. Населення Південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993. – С. 100.
- 39 Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 111; Моця А.П. Вказ. праця. – С. 100.
- 40 Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 265.
- 41 Моця А.П. Вказ. праця. 1993. – С. 34 – 35, 47.
- 42 Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси // Древнерусское государство. – М., 1965. – С. 395.
- 43 Срезневский И.И. Вказ. праця. Т. 3. – С. 1567.
- 44 Ковалевский А.П. Вказ. праця. – С. 142 – 143.
- 45 Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989 – С. 79.
- 46 Этнография восточных славян (очерки традиционной культуры). – М., 1987. – С. 31.
- 47 Сумцов Н.Ф. Вказ. праця. – С. 186.
- 48 Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 176 – 177.
- 49 Каргер М.К. Древний Киев. Т. 1. – М., 1958. – С. 127 – 230.
- 50 Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 324; Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 278.
- 51 Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 260.
- 52 Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 217.
- 53 Пушкарёва Н.Л. Вказ. праця. – С. 79.
- 54 Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. – Львів, 1990. – С. 77 – 78; Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 251 – 253, 309; Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 217.
- 55 Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 83.
- 56 Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 127 – 230; Моця О.П. Вказ. праця. – С. 202; Срезневський И.И. Вказ. праця. Т.3. – С. 110 – 118; Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 226.
- 57 Ковалевский А.П. Вказ. праця. – С. 262 – 263; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 223.
- 58 Каргер М.К. Вказ. праця. – С.176, 178, 183, 201 – 202.
- 59 Ковалевський А.П. Вказ. праця. – С. 271; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 87; Повесть временных лет. Ч. 2. – С. 300 – 301; Срезневський И.И. Вказ. праця. Т. 3. – С. 319; Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 152.
- 60 Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 152; Седов В.В. Вказ. праця. – С.112.
- 61 Боровський Я.Є. Вказ. праця. – С. 153.
- 62 Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 257.
- 63 Моця О.П. Вказ. праця. 1990. – С. 33 – 34.
- 64 Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – С. 46.
- 65 Чудинов В.А. Руница и тайны археологии Руси. – М., 2003. – С. 238.
- 66 Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 176, 178, 183.
- 67 Чмихов М.О. Кургани як явище давньої культури. – К., 1993. – С. 84 – 87.
- 68 Воеводский М.В. К истории гончарной техники народов СССР. // Этнография. – 1930. – №4. – С. 57.
- 69 Бобринский А.А. О древнерусской обварной керамике. // Славяне и Русь. – М., 1968. – С.17 – 24.
- 70 Там само. – С. 23 – 24.